

ISKOLÁZOTTSÁG, RÉTEGEZŐDÉS ÉS ÉRTELMISSÉG

ADALÉKOK A KULTURÁLIS TŐKE MEGOSZLÁSÁNAK REGIONÁLIS DIMENZIÓIHOZ MAGYARORSZÁGON A KÉSEI DUALIZMUS KORÁBAN

AJELEN TANULMÁNY TÉMÁJA MÁR RÉGÓTA foglalkoztat, mivel az iskolázás és az értelmiségképzés történelmi szociológiája helyhez kötött viszonyokba van beágyazva. A társadalomtörténelmi folyamatok elemzésénél mindenütt feltűnő különbségeket tapasztalni régiók, akár kistérségek, sőt egyes városok és helységek között. Ezeket ráadásul nem mindig lehet az ismert objektív, helyhez kötött adottságokkal magyarázni, mert ezek nem tükrözik a – talán – „köztesnek” minősíthető tényezőket, mint a lakóhelyi migrációs trendek. A téma tulajdonképpen a feudális viszonyokból kiemelkedő magyar társadalomban megfigyelhető egyenlőtlen modernizáció jelenségeinek kötelékéhez kapcsolódik. Amikor például iskolázottsági különbségeket kutatunk, általában nagyon korlátolt számú tényező hatásmechanizmusait lehetséges a meglévő s országos szinten fellelhető jelzésekből mozgósítani. Ilyenek a vallás, a nemzetiségi hovatartozás vagy eredet (melyet alkalom adtán az anyanyelvvél, az ismert nyelvekkel vagy a név jellegével lehet felbecsülni), a társadalmi réteg szerinti családi háttér (szülők foglalkozása) valamint a területi beágyazottság, mely utóbbira a születéshely, az iskolázás helye vagy helyszínei valamint a család lakóhelye (pl. az apa vagy gyám címe) ad jelzést. Ennek a négy, mind a publikált adatforrásokban, mind a személyleíró és személyazonosító dokumentumokban szereplő adatokból összeálló változónak a kombinációi már meglehetősen pontosan behatárolják az érintettek elhelyezkedését a honi társadalomban a modern korban. A modernizációs egyenlőtlenségeket kutató, oknyomozó társadalomtörténet mind a négyfelé igyekszik operálni, de a legutolsót gyakran elhagyja, mint a legkevésbé hatékonynak tekintett általános hatástényezőt. A helytörténelmi kutatás ezzel szemben kiemelten legtöbbször csak a helyi sajátosságokat vizsgálja s ritkán folyamodik ezeknek összehasonlító távlatba helyezéséhez. A kétfajta megközelítés hiányosságai engedik meg azoknak a bizonyítást már nem is igénylőnek tételezett elképzeléseknek meggyökeresedését, mint például a Magyarországon a nyugat–keleti modernizációs „lejtő”, Európában az Észak és a Dél mentalitástörténelmi szembeállítás, Franciaországban más regiszterben de hasonlóképpen a korán iparosodott Észak és a sokáig elmaradott Dél kontrasztja.

Mostani megközelítésemben a témához a tudástőke nyers regionális megoszlására kerestem összesített indikátorokat a honi modernizáció első – „nagy-magyarországi” – fázisának végére nézve. Előre kell bocsájtani, hogy nem csak helyszűke miatt korlátoztam a felsorakoztatott adatbázisokat a férfínépességre, hanem azért is, mivel e korban a nők elemin túli képzése és az értelmiségben való részvétele

mondhatni gyerekcipőben járt s így az egész lakosság tudástőkével való ellátottságára leginkább a férfiak adatai bizonyultak alkalmasnak. A kettő között eddigi kutatási eredményeink szerint úgyis erős, ha ugyan nem is tökéletes korreláció mutatkozik. A nők iskolázottsági mutatói erősen elmaradva a férfiakétól az elkülönített pl. felekezeti aggregátumok szerint, kilengésekkel ugyan, de szorosan követni látszanak a férfiakéit. Ha például a felekezetek szerinti iskolázottsági gyakoriság rangsorát vizsgáljuk, rendre a zsidókat és az evangélikusokat, ritkábban a katolikusokat találjuk a rangsor elején, a reformátusokat és unitáriusokat közepesen és a görög vallások követői sereghajtókként jelennek meg akár férfi, akár női népesség képezi a vizsgálat tárgyát.¹ A férfi és női értelmiség növekedési adatait érdemes lenne egyébként pontosabb statisztikai vizsgálattal követni az időben a megbízható statisztikai adatszolgáltatás kezdeteiből – az 1870-es népszámlálásból – kiindulva, hiszen az 1910-re észlelhető párhuzamosság egyáltalán nem biztos, hogy a továbbiakban is éppen ugyanazt a képletet mutatta, különösen, ha ezt szakmák szerint elemezzük.

A tudástőke regionális megoszlását itt többfajta, a századforduló már igen jó minőségű népszámlálásaiból származó forrásból igyekszem megragadni. Ezek egyrészt a nem szakértelmiségi foglalkozási kategóriák igazolt iskolázottsági adatai 1910-re, másrészt a szakértelmiség főbb kategóriáinak az egész társadalomszerkezetben, de főképp a polgári elitcsoportokban elfoglalt helyére vonatkozó jelzések, harmadrészt pedig a tudástőkét mozgósító értelmiségi csoportok (mind a szabadfoglalkozásúak, mind az alkalmazott értelmiségiek – köz- és magánhivatalnokok) számának 1890 és 1910 közötti növekedési dinamikáját tükröző arányok. Helyhiány miatt elemzéseim megmaradnak az össztársadalmi „makro” szinten, tehát a népességben kimutatható tudástőke mennyiségi különbségeinek nagyrégiók szerinti összehasonlításánál. A rendelkezésre álló források ugyanis a dualista korra immár olyan bőségesek – nemcsak a korabeli népszámlálási adatok jóvoltából, hanem saját prozopográfiai felméréseimből is az érettségiző vagy a korabeli egyetemekre és főiskolákra járó diákságról, illetve a különböző diplomás szakértelmiségi népességekről –, hogy ezeknek akárcsak pusztán bemutatása messze szétfeszítené a tanulmány előre kiszabott kereteit. Még az a meglehetősen korlátozott adatkorpusz, melyet itt megkísérlek felhasználni, maga is igen nagy terjedelmű lenne, ha nem sikerült volna szerteágazó tartalmát a legszintetikusabb formában néhány viszonylag egyszerű, tulajdonképpen kétváltozós táblázatba tömöríteni.

Az első táblázat értelmezésénél nem szabad elfelejteni, hogy az igen részletes rétegsajátos adatok nem az egész aktív férfinépességre vonatkoznak, mivel nem tar-

¹ Az 1910-es népszámlálás korsajátos erdélyi adataiból például jól kiolvasható ez az ország más vidékeire is érvényes összefüggés. Lásd idevágó, Nagy Péter Tiborral publikált adatbankunk vidéki s a 20–24 éves népességre vonatkozó viszonyait a 8 vagy 4 középiskolai osztályt elérők viszonylagos gyakoriságának az átlagtól (= 1) való eltéréseire nézve statisztikai táblázataink 3. oszlopában. A forrás: *Educational inequalities and denominations, 1910, Database for Transylvania*. Budapest, John Wesley Publisher, 2009, pp. 278–282 (férfiakra), pp. 284–288 (nőkre).

1. táblázat: A legalább négy középiskolai osztályt végzett kereső férfiak a szakértelmiségen kívül nagyrégiók szerint (% , 1910)

Egyes foglalkozási alcsoportok	Duna bal partja	Duna jobb partja	Duna-Tisza köze*	Buda-pest	Tisza jobb partja	Tisza bal partja	Tisza-Maros szöge	Királyhágón túl	Magyarország együtt
Nagybirtokosok 1000 kat. holdon felül	95,6	96,8	96,2	96,8	94,8	86,8	91,9	91,2	93,0
Középbirtokosok 100-1000 kat. holdig	49,4	37,7	23,9	89,7	44,9	34,6	19,5	50,1	32,5
Bérlők 100 kat. holdon felül	66,1	69,2	27,8	88,7	54,4	41,6	50,7	46,0	47,5
Kisbirtokos (kisbérlő) 50-100 kat. holdig	6,5	3,7	3,1	64,7	6,9	5,6	2,9	7,1	4,7
Kisbirtokos (kisbérlő) 10-50 kat. holdig	0,5	0,3	0,5	34,2	0,7	0,7	0,5	1,5	0,6
Kisbirtokos (kisbérlő) 5-10 kat. holdig	0,1	0,1	0,2	3,9	0,1	0,1	0,1	0,4	0,2
Kisbirtokosok (kisbérlő) 5 kat. holdon alul	0,1	0,1	0,1	0,7	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1
Gazdasági tisztviselők	77,7	89,4	82,3	90,2	60,9	67,0	73,0	71,1	76,1
Gazdasági cselédek	0,1	0,1	0,1	1,6	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1
Mezőgazdasági munkások	0,0	0,0	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Erdészet és szénégetés, tisztviselők	93,5	91,9	94,2	100,0	92,4	90,0	93,4	96,1	92,8
Erdészet és szénégetés, segéd-személyzet	6,2	5,7	7,9	18,2	4,8	4,5	7,6	4,8	5,6
Bányászat és kohászat, tisztviselők	87,1	83,5	96,8	96,9	85,2	79,9	79,2	90,1	87,6
Bányászat és kohászat, segéd-személyzet	1,3	1,1	1,6	5,8	1,1	2,6	1,0	3,1	1,7
Önálló iparosok	4,5	2,6	10,1	20,4	5,4	4,3	3,2	6,9	5,2
Ipari tisztviselők	79,4	75,9	95,5	86,8	84,0	72,4	74,6	81,7	82,2
Ipari segéd-személyzet	2,3	1,6	8,9	6,7	2,8	2,8	2,2	4,0	3,3
kereskedelem és hitel, önállóak	19,2	16,3	41,4	42,4	15,3	14,2	19,3	24,7	21,7
Kereskedelem és hitel, tisztviselők	66,6	70,6	92,6	84,9	71,1	70,3	70,7	77,7	76,8
Kereskedelem és hitel, segéd-személyzet	12,3	11,5	27,4	15,7	11,4	11,0	9,3	18,5	12,5
Közlekedés, tisztviselők	94,5	91,1	98,0	95,2	95,1	94,9	92,7	93,6	93,7
Közlekedés, segéd-személyzet	10,9	8,2	14,9	7,5	11,8	12,5	10,4	13,7	10,2
Összesen	3,5	2,4	10,8	22,6	4,1	3,7	3,1	4,5	4,6

* Budapest nélkül.

 Forrás: *Magyar statisztikai közlemények*, 56.

talmaznak információt a szakértelmiség értelemszerűen mindig magas, általában főiskolai szintű iskolázottságára. Így viszont az összesnél jobban fejezik ki a kora-

beli nem kimondottan értelmiségi de a néptömegekből már kivált s „polgárinak” számító népszerűség alapvető tudástökével való ellátottságának mértékét. Ennek az 1883-as minősítési törvényben előírt és a korabeli statisztikai publikációkban is tükrözött hivatalos minimumát a négy középiskolai osztály elvégzése határozta meg. Bármely négy osztályról volt is szó (gimnázium, reáliskola, polgári iskola vagy az ekkor már (és még) létező felső népiskola), ez az alapképzettség meghaladta az elvben 12 éves korig tartó elemi iskolakötelezettség határait, melyeket a hivatalosan hat bár valójában legtöbbször csak négyosztályos elemi népiskolák elvégzése jelölt ki. A négy középiskolai osztály tehát viszonylag erős társadalmi rétegmeghatározó szerepet töltött be. Ennek fő oka az volt, hogy lehetőséget nyújtott a középiskolai képzettség felsőbb grádicsaira való feljutásra (azaz a 6 és 8 osztályos középiskolai végzettséghez illetve a felsőoktatásra képesítő érettségéhez,² a szakérettségit nyújtó felső kereskedelmihez vagy a tanítóképző elvégzéséhez). A négy középiskolai osztály és az e feletti igazolt iskolázottság a minősítési törvény szerint hivatalosan is középosztályinak (*úrinak*) tekintett pozíciók elnyerésére jogosítottak fel. Ezek legalsóbb szintje a korban a tanítóság, az alsóbb köz- vagy magánhivatalnokság, a vasúti vagy más közipari alkalmazotti, tehát nem kétkezi munkás vagy kisegítő – pl. altiszti – munkakör volt. E mellett az iskolázottsághoz kötött státusképző tényezők mellett persze a honi társadalomban is tovább érvényesültek egyéb réteg- és helyzetmeghatározó tényezők. Ilyenek voltak közismerten a nemesség, az öröklött patrimonium vagy a családirag szerzett vagyon, a jövedelem s ezekkel szoros összefüggésben az „önálló” vagy „főnöki”, illetve a beosztottként való szakmagyakorlás (mint a statisztikai megfogalmazásban a tisztviselői vagy a segédszemélyzeti állás), valamint az ezektől független s a régi Magyarországon döntő jelentőségű felekezeti és nemzetiségi hovatartozás, s e mellett, bár csak másodlagosan, a fővárosi, városi vagy falusi lakóhely. Táblázatainkból explicit vagy implicit módon egyszerre lehet utalásokat találni az iskolázottság és a többi státusképző tényező kapcsolatára.

Az első táblázat onmagában is többfajta olvasatot enged meg aszerint, hogy az összesített eredményekre, a rétegsajátos adatokra, a régiók közötti eltérésekre vagy ezek kombinációjára fordítunk figyelmet.

Összesítve a regionális eredményeket az átlagnépszerűség iskolázottsági szempontból „polgári” részlegének mérlegére (utolsó sor), egyszerű rangsort lehet azonosítani. A főváros és utána ennek vonzáskörét magában foglaló Duna–Tisza köze messze kiemelkedik a többi régió közül. Az előbbi az átlagnál hétszer, az utóbbi több mint háromszor magasabb arányban foglalkoztat négyosztályos vagy ennél magasabbban iskolázott férfiakat 1910-ben. Ez az eredmény nem meglepő, hiszen az ország egyetlen európai nagyváros dimenziójával bíró településéről és környékéről van

² A korabeli államapparátusban a 4. iskolai osztály felett elvégzett osztályok mind külön státuskijelölő szerepet játszottak, függetlenül az érettségétől. A 8 osztály – érettségi nélkül is – sokáig elég volt például a Ludovika Akadémiára való felvételhez.

szó, ahol a fővárosi funkciókból kifolyólag összpontosult az ország politikai, közigazgatási s feltehetőleg gazdasági vezető elitje (még ha a szakértelmiség az itteni adatokban nem is szerepel). A többi régió azonban nagyságrendileg egy zónában lévő iskolázottsági szintet mutat fel. Elégge meglepetésszerű azonban, hogy az átlagból Erdély valamelyest kiemelkedik 4,5 százalékos iskolázott részlegével, alig maradva el az országos átlagtól (4,6 százalék). Feltűnőnek számíthat még, hogy a rangsorban negyedik régió az északkeleti (Tisza jobb partja), míg a Dunántúl gyenge sereghajtónak bizonyul e téren. Egyrészt egyértelmű tehát az iskolai tőkével való ellátottság kiemelten közép-magyarországi koncentrációja a főváros övezetében. Hasonlót találnánk kissé kevésbé hangsúlyos jelzésekkel a legtöbb nagyobb törvényhatósági jogú városban, ha lenne hely ennek tételes bemutatására, különösen – s ebben a sorrendben az ismert adatok szerint – Kolozsvárt, Marosvásárhelyen, Sopronban, Temesváron, Kassán és Aradon.³ Másrészt adataink máris erősen cáfolni engedik a „nyugat–keleti lejtőre” vonatkozó elképzeléseket. Nyers jelzéseink inkább egy észak–kelet–nyugati iskolázottsági lejtő meglétét erősítik meg a szakértelmiségen kívüli népességben. Ezt más kutatások is megerősítik, így például az egységnyi összlakosságban előforduló legalább 8 középiskolai osztályt elérők arányainak eltérései⁴ vagy az egyes értelmiségi csoportok jelenléte – mint ahogy ez lentebb még tárgyalásra kerül.⁵

Az 1. táblázat legfőbb üzenete azonban a foglalkozási kategóriák közötti óriási – részben elvart, részben eléggé váratlan – iskolázottsági különbségekben van.

Ha az ország aktív lakosságának túlnyomó többségét (1910-ben 60 százalékát) adó mezőgazdasági szektort tekintjük át, nem meglepő, hogy az ország leggazdagabb földbirtokos rétege majdnem teljesen felmutatja az úri osztályhoz tartozás legmagasabb iskolai kritériumait. Ez alól csak a Tiszántúl alföldi részének földesurai képeznek kivételt, akik közül minden hatodik-hetedik még mindig csak elemi iskolázottsággal szerepelt a népszámlálási kérdőíveken a 20. század elején. Itt tehát még jelentős nyomokban megmaradt a honi birtokos nemességnek a 19. század elejéig megfigyelhető nagyfokú érdektelensége a magasabb iskolai képesítés iránt.⁶

3 Egyes részletes, akár kor és vallássajátos adatokat lásd erre nézve korábbi Nagy Péter Tiborral jegyzett publikációinkban: Peter Tibor Nagy: *Educational Inequalities and Denominations, Database for Transdanubia, 1910*, Budapest, Oktatáskutató Intézet, 2003, 2 kötet; *Educational Inequalities and Denominations. Database for Western Slovakia, 1910*. Budapest, Wesleyan Theological Academy, 2004; *Educational Inequalities and Denominations. Database for Eastern Slovakia and North-Eastern Hungary, 1910*. Budapest, John Wesley Publisher, 2006; *Educational Inequalities and Denominations, 1910. Database for Transylvania*, Budapest, John Wesley Publisher, 2009.

4 Lásd könyvemben: *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban*. Történelmi-szociológiai tanulmányok. Budapest, Wesley, 2012, p. 143.

5 Lásd ugyanerre a témára egy másik tanulmányomat, melyből a továbbiakban bővebben meríték még: Társadalmunk modernizációs dinamikája a kései dualizmus regionális rétegstatistikái szerint. In: *Lukács a mi munkatársunk*, Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2009, pp. 140–154. különösen pp. 153–154.

6 Amiről Tóth István György írt alapvető könyvében: *Mivelhogy magad írást nem tudsz ... az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.

Ezt más, már a dualizmus korára vonatkozó vizsgálatok is megerősítik. Ebben az összefüggésben elég döbbenetes, hogy még a 100–1000 holdas birtokosok túlnyomó része, sőt még az ilyen közép- és nagybirtokot bérlőknek is több mint a fele még ezt az minimális – mindössze 4 középiskolai osztályos – szintet sem érte el, különösen a Duna–Tisza közén, ebben az egyébként viszonylag magas modernizációs mutatókkal bíró körzetben. Az is minden bizonnyal a magas zsidó jelenlétnek köszönhető, hogy a nagybérlők iskolázottsági átlaga így is sokkal magasabb, mint a minden bizonnyal jórészt inkább dzsentri származék középbirtokosoké, ismervé a korabeli vidéki zsidó kereskedő kispolgárság és agrárburzsoázia (a kettő gyakran azonos foglalkozási csoport volt) igen erős iskolai mobilitását.⁷ Az „úri” iskolázottság a kisbirtokos és mezőgazdasági segédszemélyzet kategóriáiban már elenyészővé zsugorodik illetve (pl. a munkásoknál) meg is szűnik. Ez igazából nem meglepő adat. A kis és szegényparasztság gyakran nyomorúságos életkörülményei, valamint a középiskolák területi elhelyezkedése a városokban és a nagyközségekben már eleve kizárták, hogy a jórészt kisközségekben vagy tanyán élő mezőgazdaságban aktív családok fiai között jelentősebb kereslet bontakozzék ki az elemintúli iskolázásra ebben a korban. A kisparaszti kategóriákban is kitűnnek azonban az erdélyiek viszonylagosan valamelyest kedvezőbb iskolázottsági mutatóikkal. Ez talán leginkább a köztudottan erősen iskolázott szász evangélikus és sváb katolikus agrárpolgárságnak köszönhető, akikre sajnos nincs külön csoportajátos iskolázottsági jelzés.⁸ Fontos adat még, hogy a birtokkezelő értelmiség (gazdatisztek) negyedrésze látszólag minden formális szakképzettséget nélkülözött, hiszen nem érték el a 4 középiskolai osztály szintjét sem. A Kelet-Alföld és a Kelet-Felvidék gazdatisztjei között már kétötödönél hiányzott ez a szint, ami talán az itteni gazdasági kultúra elmaradottságának is jelzése lehet.

Ami a többi, inkább városban tömörülő réteg adatait illeti, az 1. táblázat jól illusztrálja az „önálló” ipar-forgalmi réteg (iparosok, kereskedők, vendéglősök, vállalkozó bankárok és más hitelügynökök) általában gyenge formális iskolázottságát, ami eléggé látványos ellentétet képez az általuk foglalkoztatott magánhivatalnokok elég magas képzettségi fokával. A magánhivatalnoki réteg képzettségi hierarchiájának csúcán a közlekedési alkalmazottak álltak, talán azért, mert ezek túlnyomó része az állami (vasút) vagy a helyi közületi szektorban (városi tömegközlekedés, gázművek stb.) működött, amelyben a pozícióik eléréséhez már követelmény le-

⁷ Jelzésszerűen lehet említeni, hogy felvételi eredményeim szerint a hosszú 19. század végén, 1910–19-ben a budapesti orvosi karra beiratkozott zsidó diákoknak nem kevesebb mint 41 százaléká származott a (főképp kereskedőkből álló) kispolgárságból.

⁸ Érdekes azonban kissé idevágó adatként utalni az erdélyi nagyvárosokon kívül élő s majdnem kizárólag (88 százalékban) németajkú evangélikus férfiak iskolai teljesítményeire. Közülük az 1910-ben 20–24 éves férfiak 12,5 százalékának volt 4 középiskola feletti képzettsége, szemben egyrészt a zsidók jóval magasabb – 29,5 százalékos – de a többi felekezettük jóval gyengébb (a mögöttük álló római katolikusoknál 11 százalékos) teljesítményével. Ha a középiskolás szintet elérik az írástudókkal egybe számoljuk a 20–24 éveseknél, az evangélikusok 96,7, a zsidók 92,9 százalékos és az őket követő katolikusok csak 86,8 százalékos iskolázottságot értek el. Lásd Nagy Péter Tiborral közös adatközlésünket, *Educational Inequalities and Denominations, 1910. Database for Transylvania*, i. m. pp. 278–282.

hetett a minősítési törvény által előírt képzés. De szorosan követi ezeket az erdészet és szénégetés kis volumenű értelmisége, melynek működési területére szintén a kincstári erdőgazdaságok révén az állami szektor túlsúlya jellemző. Ezután jönnek a bányászat és kohászat, az ipar, végül a kereskedelem hivatalnokai. Még ez utóbbiak három negyedénél is megtalálható a legalább 4 középiskolai osztály szintje. Ez az iskolázottsági rangsor az állami szektorhoz tartozás mellett minden bizonnyal a tevékenységek technikai komplexitásának, tehát az állások betöltéséhez elengedhetetlen szellemi előképzettségnek is szoros függvénye volt. Bányát, vasúti vagy ipari vállalkozást menedzselni magasabb s legfőképp csak szakiskolában, esetenként főiskolán vagy egyetemen elsajátítható tudástőkét kívánt, szemben a kereskedelemmel (mely alatt e korban zömmel kis boltok értendők), melynek továbbvitelét akár helyben, az üzletben is el lehet sajátítani, különösebb iskolai befektetések nélkül.

Ugyanez az érvelés egyáltalán nem alkalmazható a (leginkább városi) magángazdaságok önállóira, akik között forrásunk csak a kereskedőket és az iparosokat különbözteti meg minden további pontosítás nélkül (tehát nem különítve el a falusi boltosokat és kisiparosokat a vállalkozó kereskedőktől és nagyiparosoktól) a többiek kicsiny létszáma miatt. Itt a kereskedők átlagosan alig egyötödnyi (21 százalékos) középiskolás szintje még mindig négyszerese az iparosokénak (5 százalék). Ez utóbbit még a kereskedelmi segédszemélyzet középiskolás képzettsége is (12 százalék) többszörösen meghaladja. Ezekben a különbségekben is nagy valószínűséggel a viszonylagosan túliskolázott zsidó kispolgárság arányszámait lehetne egy részletesebb kutatásban keresni. Itt is figyelemre méltóak azonban az iskolázottsági jelzések igen nagy regionális kilengései. Míg például a kereskedelem önállóinak több mint kétötöde abszolválta 4 középiskolai osztályt a fővárosban és a Duna–Tisza közén, addig másutt kevesebb mint egyhatoduk, kivéve itt is a kis- és az országos átlag feletti Erdélyt (25 százalék).

Ami a jórészt városi munkásságot illeti, az ő középiskolázottsági mutatóik persze sokkal gyengébbek, mint az eddig felemlített kispolgári és polgári kategóriákéi. Mégis megjegyzendő, hogy ezekben az alsóbb kategóriákban is találni nem teljesen jelentéktelen arányban iskolázott csoportokat – ami a mezőgazdasági proletáriátusra egyáltalán nem, sőt még a kis- vagy középbirtokos parasztságra sem volt jellemző. A 10–50 holdas e korban még módosnak tekintett parasztságok között is csak alig kimutathatóak gyakorlatilag azok, akik 4 középiskolai osztályt végeztek: 0,6 százalékos arányuk csak Budapesten – ahol mindössze három tucatjuk élt⁹ – módosul 34 százalékra. Ezzel szemben a kereskedelmi „segédszemélyzetnek” a Duna–Tisza közén 27 százaléka, sőt még Erdélyben is 18 százaléka volt ilyen szinten iskolázott. Így a városi munkásság iskolázottsága a többi kategóriában is jelentősen megelőzte az agrárproletáriátust, de még az előbb felemlített kis- és középbirtokos

⁹ Összesen 165 az ország 795 000 10–50 holdas kis-középbirtokosából. *Magyar statisztikai közlemények* 56, pp. 463, 473.

parasztság iskolázottsági szintjét is. Ez az eredmény figyelemre méltó. Arra emlékeztet ugyanis, hogy egyrészt a proletáriátusba lecsúszhattak „úri” vagy „kisúri” iskolázottsággal rendelkező elemek is, másrészt, hogy a városi kétkezi munkás rétegek nem voltak teljesen elzárva az iskolai mobilitás lehetőségeitől, valószínűsíthetően nem kizrészt egyszerűen azért, mert lakóhelyük a középiskolák közelében volt. A lakóhelyi tényezők a társadalmi ranglétra felső fokain kevésbé játszottak szerepet az iskolázottságban (illetve a hátrányok sokkal inkább kompenzálhatók voltak), mint a pozicionális létra alsóbb szintjein. Ezen túl az ilyen különbségek a kis és középbirtokos parasztság hátrányára arra mutatnak, hogy a főiskolákon a dualista korban végig kimutatható nem teljesen jelentéktelen „paraszti” rekrutáció az egyetemeken és főiskolákon¹⁰ elképzelhetően leginkább a falusi birtokosság felsőbb rétegeiből származhatott.

Fel kell említeni még az 1. táblázat egy másik jelentős, bár nehezen értelmezhető tanulságát. A hagyományosan elsőnek minősített s a föld kincseit vagy termését kiaknázó gazdasági szektoron – mezőgazdaság, szénégetés, erdészet, bányászat-kohászat – kívüli tevékenységekben aktív férfiak között több kategóriában a legerősebben iskolázottaknak nem a fővárosiak, hanem a Duna–Tisza közén élők bizonyultak. Ez különösen vonatkozik az ipari, kereskedelmi és közlekedésügyi tisztviselőkre és ugyanezekben az ágazatokban működő segédszemélyzetre, míg a kereskedelem önálló a fővárosban és az attól délre eső nagyrégióban gyakorlatilag azonos szinten emelkednek ki az országos átlagból. Ráadásul a különbségek egyes esetekben markánsak. A közlekedési segédszemélyzetnél a fővárosiak magasabb iskolázottsági arányai alig felét képezik a környező nagyrégióban összeírt pályatársaikéinak. Majdnem hasonló eltérés tapasztalható a kereskedelmi segédszemélyzet két regionális frakciója között. Ugyan mindkét csoportnál magas szinten, mégis meglepően erősek a különbségek az ipari tisztviselők körében, akiknél a jobban iskolázottak fővárosi túlsúlyát lehetett volna logikusan prognosztizálni. Elképzelhető ugyan az is, hogy a legmodernebb, legnagyobb szellemi tőkebefektetést kívánó és a legképzettebb szakértői és vezetői gárdát foglalkoztató nagyipari vállalatok már nem magában Budapesten, hanem inkább a korabeli külvárosokban (Újpest, Csepel, Soroksár stb.) helyezkedtek el, s innen ez az egyenlőtlenség. További kutatások szükségesek e különbségek részleteinek tisztázásához és magyarázatához.

Míg az 1. táblázat csak a középosztályra jellemző vagy attól társadalmilag elvárt iskolázási szintek elérőit mérte fel, a 2. táblázatban az 1910-es népszámlálásban megkülönböztetett összes iskolázási szintet, tehát magát az írni-olvasni tudók műveltségi tőkéjét is megpróbáltuk a jegyzetben jelzett pontszámokkal becslésszerűen összesítve illusztrálni. A táblázat tulajdonképpen a különböző kategóriák tagjai által feltehetően elvégzett iskolai évek átlagszámát tartalmazza.

¹⁰ 1905–1909-ben például a *Magyar statisztikai évkönyvek* adatai alapján végzett számítások szerint a műegyetemi diákok 3,3 százaléka, a jogi karokon 6,7 százaléka, a bölcsész karokon 9,4 százaléka, a gyógyszerész szakon 6,5 százaléka, az orvosi karokon 7,4 százaléka és a katolikus hittudományi karon 32,8 százaléka származott „földműves és kisbirtokos” apáktól.

2. táblázat: Az iskolázottsági tőke becslése* a szakértelmiségen kívüli férfi keresőknel nagyrégiók szerint (% , 1910)

Egyes foglalkozási alcsoportok	Duna bal partja	Duna jobb partja	Duna-Tisza köze**	Budapest	Tisza jobb partja	Tisza bal partja	Tisza-Maros szöge	Királyhágón túl	Magyarország együtt
Nagybirtokosok 1000 kat. holdon felül	13,2	13,4	13,2	13,3	13,0	12,0	12,6	12,7	12,8
Középbirtokosok 100-1000 kat. holdig	7,6	6,7	5,1	12,4	7,1	6,0	4,6	7,5	5,9
Bérlők 100 kat. holdon felül	8,8	9,5	5,6	11,7	7,5	6,6	7,7	6,9	7,2
Kisbirtokos (kisbérlő) 50-100 kat. holdig	3,5	3,3	3,2	9,8	3,6	3,4	3,2	2,1	3,1
Kisbirtokos (kisbérlő) 10-50 kat. holdig	3,0	3,0	3,0	6,0	3,0	3,1	3,0	3,1	3,0
Kisbirtokos (kisbérlő) 5-10 kat. holdig	3,0	3,0	3,0	3,2	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0
Kisbirtokosok (kisbérlő) 5 kat. holdon alul	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0
Gazdasági tisztviselők	10,1	11,5	10,7	11,8	8,4	9,0	9,5	9,0	9,9
Gazdasági cselédek	3,0	3,0	3,0	3,1	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0
Mezőgazdasági munkások	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0
Erdészeti és szénégetés, tisztviselők	11,4	11,5	12,2	13,1	12,2	11,4	12,0	12,5	11,8
Erdészeti és szénégetés, segéd-személyzet	3,4	3,4	3,5	4,3	3,3	3,3	3,5	3,3	3,4
Bányászat és kohászat tisztviselői	11,4	11,3	12,6	13,0	11,3	10,5	10,6	11,6	11,5
Bányászat és kohászat, segéd-személyzet	3,1	3,1	3,1	3,4	3,1	3,2	3,1	3,2	3,1
Önálló iparosok	3,3	3,2	3,8	4,6	3,4	3,3	3,2	3,5	3,4
Ipari tisztviselők	10,0	9,8	11,8	11,1	10,4	9,1	9,5	10,1	10,4
Ipari segéd-személyzet	3,1	3,1	3,6	3,4	3,2	3,2	3,1	3,3	3,2
Kereskedelem és hitel önálló	4,4	4,2	6,3	6,5	4,1	4,0	4,4	4,8	4,6
Kereskedelem és hitel tisztviselői	8,9	9,5	11,8	11,1	9,4	9,4	9,3	10,0	10,1
Kereskedelem és hitel segéd-személyzete	3,8	3,7	4,8	4,0	3,7	3,7	3,6	4,2	3,8
Közlekedési tisztviselők	12,1	11,7	12,7	12,6	12,2	12,0	11,7	12,0	12,1
Közlekedési segéd-személyzet	3,7	3,5	4,0	3,5	3,8	3,8	3,7	3,9	3,7
Összesen	3,3	3,2	3,9	4,9	3,3	3,3	3,2	3,3	3,4

* A viszonyszámok úgy alakultak ki, hogy az 1. táblázat forrásában jelzett foglalkozási és regionális kategóriák között az írni-olvasni tudók 3 pontot, a legalább 4 középiskolát végzettek 7 pontot, a 6 középiskolát végzettek 9 pontot, a 8 középiskolát végzettek 14 pontot kaptak (mivel az utóbbiak egy részéről feltételezhető, hogy több éves – érettségi + 2 év – főiskolai tanulmányt abszolváltak. A táblázat számai az összes pontszám átlagát jelzik. (A pontok száma X hozzá tartozó alnépesség; össznépeesség foglalkozási kategóriákként.)

** Budapest nélkül.

Forrás: Lásd 1. táblázat.

Nagyságrendbeli eltéréseket természetesen nem találni ebben a táblázatban az előbbihez képest. Szignifikáns kisebb módosulásokat azonban igen. Közöttük a legfrappánsabb az a tény, hogy a kézi munkás, sőt a kis- és középbirtokos kategóriák becsült iskolai évszáma majdnem egységesen 3 körül alakul, mivel ezeknek a kategóriáknak túlnyomó része legfeljebb csak írástudó. Az írástudatlanok és a magasabban iskolázottak arányai (illetve az ezeknek megfelelő pontszámok vagy azok hiánya) pedig a táblázat adatrendszerében semlegesítik egymást. Ezt a 3 (elemi iskolai) átlagos osztályszámot a mezőgazdasági fizikai dolgozók egyáltalán nem, a városi proletáriátus tagjai pedig csekély mértékben haladják meg. Legerősebben 3,7–3,8-as átlaggal a kereskedelmi és a közlekedési segédszemélyzet. Ugyanebbe a műveltségi zónába tartoznak (3,4-es átlaggal) a zömmel szintén fizikai munkát végző „önálló iparosok”, erősen elmaradva a kereskedelmi önállók 4,6-os átlaga mögött. A nem vezetői, szervezői vagy értelmiségi beosztású dolgozók átlagos iskolai teljesítménye tehát majdnem egységesen korlátozott s nem vagy alig haladja meg az elemi iskolák három osztályának elvégzésével kifejezett átlagot.

Az „úri” vagy „kisúri” rétegek iskolai befektetésére jellemző eredményeket elérő csoportok teljesítménye az iskolázottsági tőkének a 2. táblázatban alkalmazott becslései szerint szintén elég erős homogenitást mutat. A nagybirtokos úri osztály mutatóját (12,8) kis eltéréssel a közlekedési tisztviselők követik (12,1), majd a többi magánhivatalnoki aggregátum. Az utóbbiak között a kereskedelmi tisztviselők iskolai tőkéje volt a legszerényebb (10,1), alig haladva meg a gazdatiszteket (9,9), de még mindig az előbbieknél magasabb nagyságrendjében. Mivel a 8 középiskolai osztály vagy az érettségi szint elérése 14 pontot ér az itt alkalmazott becslésben, ezek az eredmények arra utalnak, hogy az érettségin túli tanulmányok egészen kivételesek voltak az aktív lakosságnak a szakértelmiségen kívül eső részlegében. Ezt az átlagot csak a gazdag földbirtokos osztály egyes nyugati, közép- és észak-magyarországi részei lépték jelentősebben túl.

A 2. táblázatban is kimutatható a második (ipar) és a harmadik (szolgáltatás, kereskedelem, közlekedés) nagy tevékenységi ágazat hivatalnokai és segédszemélyzete között a Duna-Tisza közén összeírtak viszonylag magasabb iskolázottsági tőkéje a többi régióhoz képest szintén kiemelkedően magasnak jelzett fővárosiakéval szemben.

Ezek után áttérhetünk az iskolai tőke regionális egyenlőtlenségeinek második, közvetett megközelítésére a különböző elitcsoportok és szakértelmiségi kategóriák lakóhelyi elhelyezkedésének adatain keresztül. Ennek az elemzésnek a fókuszában is – értelemszerűen – a honi társadalom modernizációjának regionális egyenlőtlenségei állnak igencsak empirikus megközelítésben. Ezt is az 1910-es és az azt megelőző népszámlálások Európában párját ritkítóan kiemelkedő minősége teszi lehetővé. Ezeknek a rétegstatisztikáknak szakszerű kiértékelését eddig még alig kísérelte meg a honi történelmi szociológia.¹¹

11 Ez alól talán csak Mazsu János munkái a kivételek, amelyeket azonban túl keveset használnak társadalomtörténészeink, talán azért sem, mivel legfontosabbika külföldön s elég pontatlan angol fordításban

3. táblázat: Az aktív népesség és a társadalmi elit egyes csoportjai nagyrégiók szerint (% , 1910^{*})

	Nyugat-Szlovákia	Dunán-túl	Duna-Tisza-köze**	Tisza bal partja Kelet-Alföld	Kelet-Szlovákia	Tisza-Maros szöge	Erdély	Összesen	N (ezer fő)	Buda-pest összesből	Pest-Pilis-Solt Bp. nélkül összesből
Kereső népesség	13,4	19,1	11,0	15,1	10,6	13,6	17,3	100,0	6824	6,4	5,3
Inaktív népesség	13,3	18,8	11,7	16,5	11,1	12,8	15,8	100,0	3042	3,7	5,9
Mezőgazdaságban	12,5	18,9	10,2	15,7	9,9	14,0	18,8	100,0	4364	0,1	4,6
Iparban	19,1	19,5	10,8	11,3	12,6	13,0	13,6	100,0	587	23,2	5,5
Nagyiparban***	26,4	16,3	6,8	7,8	15,4	13,2	14,0	100,0	238	33,2	5,5
Női házciselédek	15,0	18,5	12,5	15,4	12,0	10,0	16,0	100,0	258	19,9	4,7
<i>Gazdasági elit</i>											
Nagybirtokos 1000+ hold	10,6	20,2	8,8	23,0	14,4	9,3	13,8	100,0	1,1	21,7	3,9
Nagybirtokos 100-1000 hold	7,8	10,7	23,7	21,1	7,9	15,7	13,1	100,0	14,0	1,9	12,0
Bérlő 100+ h.	14,7	16,2	14,4	24,4	13,4	6,8	10,2	100,0	4,1	2,2	13,0
Ipari hivatalnok	21,6	15,6	9,6	10,7	13,1	14,2	15,1	100,0	13,0	45,0	6,3
Keresk. hivatalnok	12,2	16,4	14,7	17,4	10,5	15,0	13,9	100,0	20,0	42,6	4,3
Közlek. hivatalnok	13,1	21,0	13,6	13,1	13,0	13,7	12,5	100,0	12,0	30,3	7,7
<i>Szabadfogl. értelmiség</i>											
Mémők	12,4	13,5	14,2	16,6	10,7	9,8	22,8	100,0	0,4	65,0	3,1
Orvos	13,1	18,9	13,9	15,3	11,4	12,8	14,6	100,0	3,7	26,9	4,7
Ügyvéd	12,3	17,0	15,4	15,9	11,9	13,0	14,5	100,0	4,8	25,4	3,5
Újságíró	10,4	20,1	19,1	15,4	4,7	19,1	11,2	100,0	0,4	63,4	4,4
Színész	7,7	17,3	16,3	16,3	13,3	13,9	15,4	100,0	1,4	27,0	2,9
<i>Közalkalm. értelmiség</i>											
Pap	15,1	10,9	4,7	15,5	13,5	12,2	28,1	100,0	11,0	0,8	2,7
Tanító	13,0	20,7	10,0	14,3	13,0	11,8	17,1	100,0	22,0	4,7	5,2
Tanár	12,9	18,6	14,1	13,6	12,1	7,9	20,8	100,0	3,0	17,1	4,9

* Az 1910-es népszámlálás eredményeiből számított arányok. L. *Magyar statisztikai közlemények* 56, 712–781 és uo. 436–609, *passim*.

** Pest-Pilis-Solt nélkül.

*** 20-nál több alkalmazottat foglalkoztató vállalatoknál.

Előrebocsátom, hogy az adott szűk keretek között én is csak egy sommás témaelemzést – inkább csak tárgybemutatót – remélhetek megvalósítani. Ez már azszal is elérte célját, ha rávilágít a források gazdagságára és arra a fontos tényre, hogy ugyan a felhasznált adatok regionális eltérései erősen konvergálnak, összefüggnek

jelent meg: *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado, Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, New Jersey. Distributed by Columbia University Press, New York, 1997.

egymással, egyes eltérések mégis különleges értelmezést kívánnak, amennyiben nem követik az elitcsoportok területi elhelyezkedésének fő trendjeit. Ha ez utóbbit a régiók modernizációs szintjével azonosítjuk, az ilyen „aberránsnak tűnő” jelzescsoportok arra a fontos társadalomtörténeti körülményre utalnak, hogy az ipari vagy nyílt társadalmak fejlődése – amit tulajdonképpen a feudalizmus utáni történelmi modernizációnak hívunk – nem képez minden szempontból egységes tömböt. Például, teljesen triviálisan, a gazdasági modernizáció (iparosítás) régiók szerinti fejlődési folyamata jelentősen eltérhet az iskolázottságétól vagy a különböző igazolt műveltségű rétegek elhelyezkedésének irányaitól. Egy a nagyipari fejlődésből kieső de rangos, régi középiskolával rendelkező kisváros jelentős kultúrközpont maradhatott, egyéb kulturális intézményeket (színház, mozi, múzeum) fejleszthetett ki, s mint olyan nagyobb iskolázott vagy akár onnan ingázó szakértelmiségi csoportokat köthetett meg. Ilyet nem ritkán találni a Felvidéken vagy Erdélyben s az ország viszonylag lassabban modernizálódó területein. A modernizálódó társadalomban ezeket az egymással ugyan párhuzamosan kibontakozó fejlődési ágakat, sajátos piacuknál vagy érvényesülési mezőjüknel fogva részben eltérő, néha sajátos piacukhoz kötöttek egyedi társadalmi vezérlőelvek irányítják.

Elemzésünk elveinek tisztázásához mindenekelőtt ki kell emelni a 3. táblázat szerkezetének a szokásos regionális osztályozásoktól eltérő adottságait, nevezetesen azt az alapvető tény, mely szerint a regionális megosztottság itteni egyszerű százalékos megoszlásai kettős rendszerűek. Egyrészt a táblázat első hét számszerű oszlopának a nagyrégiókra vonatkozó összesítéseit Pest-Pilis-Solt vármegye kihagyásával számítottam ki. Ezek tehát ösztársadalmi szempontból csak részleges összesítések, azzal a célzattal, hogy az itt használt regionális reprezentációs számarányokat ne torzítsa el a főváros rendkívüli viszonylagos túlsúlya. Másrészt azonban ezt a nyilvánvaló túlsúlyt, sőt a főváros környékére is jellemző túlsúly adatait az utolsó két oszlopban tüntettem fel, de ezúttal a teljes érintett magyarországi népesség arányában. Ehhez azonban az utóbbiakra nézve érvényes összesítés oszlopa (= 100,0) sajnos helyszűke miatt nem fért rá a táblázatra. Mindenesetre ez a kettős olvasat lehetővé teszi a fővárosi régió súlyának pontos felmérését, ezenkívül pedig a többi nagyrégió szigorúan egymás viszonylatában való összehasonlító elemzését, de függetlenül a főváros régiójától.

A 3. táblázat olvasata viszonylag egyszerű. A nagyrégiókra eső arányszámokat elsősorban a legelső két sorral kell összehasonlítani, melyek az aktív és inaktív népességek megoszlását mutatják be. Ezekből pontosan kitűnik a régiók népességi súlyaránya az összlakosság százalékában. Jól látható, hogy a nagyrégiók a népességben nem nagyon eltérő tömeggel szerepelnek, az összarány tíz és húsz százalék közötti szórásban. A legnépesebb nagyrégió a Dunántúl (19 százalék), melyet Erdély (16 százalék) és a Tiszántúl (Kelet-Alföld, 15–16 százalék) követ, míg a legkisebb népességű régiót Kelet-Szlovákia alkotja a fővároson kívüli népesség alig több mint egy tizedével. Budapest súlya az össznépességnek mindössze egy husza-

dára tehető. Ugyanannyi megközelítőleg a fővárost körülvevő megye, Pest-Pilis-Solt lakossága is 1910-ben.

Az aktív és inaktív lakosság népességi arányai szorosan e körül a regionális népességi alapmegoszlás köré szerveződnek, az arányszámok (Budapest és Erdély kivételével) egy százaléknál kisebb eltérése mellett. Erdélyben valamivel többel, másfél százalékponttal magasabb az aktívak aránya az inaktívakéhoz képest, míg a fővárosban sokkal magasabb: itt az aktív lakosság aránya megközelíti az inaktívak arányának dupláját, szemben a környező vármegyével, ahol viszont többen vannak az inaktívak, mint gazdasági tevékenységet űzők. Budapesten tevékenykedik tehát megközelítőleg az ország minden 17. jövedelmet szerző termelője, míg a nem termelők között csak minden 27. Az első két számsor összevetéséből adódó regionális különbségek így általánosságban elhanyagolhatók, de azt jól kijelölik, hogy milyen rendkívüli szerepet játszik a főváros az ország gazdasági életében.

Ezek mögött a számok mögött azonban az utolsó századelőn legalább két másik demográfiai folyamat eredménye is tükröződik. Az egyik az, hogy a budapesti gyerekszülési gyakoriság már ekkoriban (a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően) elkezdett meredeken zuhanni, annyira hogy 1910-re a 10 éven aluli budapesti gyerekek népességi aránya (14,8 százalék) alig haladta meg az országos arány felét (24,4 százalék).¹² Közismert, hogy mindenütt Európában a demográfiai átmenet a városi és főként nagyvárosi népességekben indult be legelőször. Ezek itteni számainkban is tükröződnek. A másik fontos, idevágó jelenség az, hogy Budapest munkaerőpiaca nagy tömegű fiatal aktív bevándorlót vonzott, akiknek jórésze még nem alapított családot. Míg Budapesten a népesség negyede (24,5 százalék) a 20–29 éves korcsoportba tartozott, e korosztály népességi súlya országosan csak 15,6 százalék volt.¹³ Mindkét körülmény hozzájárult az inaktív fővárosiak alacsony arányszámához.

Ezt az elemzést szemléletesen lehet kiegészíteni a fővárosra vonatkozó gazdasági jellegű arányszámokkal. Míg, érthetően, Budapest a mezőgazdasági termelésben gyakorlatilag nem vett részt, addig az ország ipari népességének közel negyede és a nagyiparban foglalkoztatottaknak pontosan harmada itt tevékenykedett. Ez annál feltűnőbb eredmény, hogy semmi hasonló nem vonatkozik a fővárost környékező megyére. Pest-Pilis-Soltban a különböző gazdasági tevékenységet űző lakosság aránya majdnem teljesen a megye népességi részarányának felel meg, kivéve talán a mezőgazdaságban, ahol ettől kissé elmarad. A modern típusú gazdasági koncentráció tehát Budapesten igen markáns, de tágabb környékén már nem. Valószínűleg ettől jóval eltérő, s a fővároséhoz közelítő képet nyerhetnénk – ha lennének ilyen adataink – a Budapestet közvetlenül körülvevő elővárosokról, mint erről már fentebb említés esett.

¹² A *Magyar statisztikai közlemények* 61, 78. és 80. oldalain található adatokból számolt arányok.

¹³ Uo.

Ha tovább haladunk a főváros helyzetének elemzésében, még pontosabban dokumentálni lehet Budapest rendkívüli súlyát a modernizálódó magyar társadalomban.

Ebben az összefüggésben érthető, hogy a nagybirtokosok között hol nagyon sokan élnek Budapesten (az 1000 holdasok ötöde), hol kevesen (az 1000 hold alatti birtokosok és bérlők elenyésző arányai), ez utóbbiak bizonyos azért, mert – legtöbbször maguk igazgatván jószágaikat – vidéki földjeiken, udvarházaikban, kastélyaikban lakoznak. Közöttük azonban feltűnően sokan voltak (az összes mintegy nyolcada) a fővárost övező megye lakói. Ennek sokszorosát képezik a fővárosban élő magánhivatalnokok arányszámai. Az a tény, hogy a kereskedelem és az ipar nem manuális alkalmazottainak közel fele budapesti, azt jelenti, hogy az ilyeneket különösen nagy számban alkalmazó nagyvállalatoknak szintén hasonló arányai székelnék a fővárosban. Még drámaibb koncentráció képét mutatja a budapesti túlsúly a magánmérnökök arányainak tükrében, akiknek már nem kevesebb mint kétharmada fővárosi. Ez azt jelenti, hogy az ország magas technológiát alkalmazó vállalatai is minden bizonnyal többségükben itt koncentrálódnak. Hasonló de kevésbé egyoldalú koncentrációt mutat a kereskedelmi alkalmazottak közel harmadnyi budapesti számaránya. A közlekedési piac csak részben helyi kötöttségű (városi közlekedés és az országos vasúti hálózatok helyi kirendeltségei), így érthető hogy az itteni fővárosi arány nem éri el a kvalifikált ipari elitnépességekét. Feltűnően magas – szintén közel kétharmadnyi – az újságírók budapesti aránya. Ez ismét azt mutatja, hogy a sajtó koncentrációja a modern értelmiségi tevékenységi piacok között is talán legerősebb a fővárosban. Ettől már jelentősen elmarad a többi értelmiségi csoport budapesti képviselője, de ugyanakkor ezek is többszörös – mintegy ötszörös – túlreprezentációt mutatnak a főváros népességi súlyához képest. Ha az ország orvosainak, ügyvédeknek vagy művészeinek több mint negyedrésze budapesti, az egyértelműen azt fejezi ki, hogy mindenfajta szabadértelmiségi szolgáltatás fizetőképes kereslete is elsősorban itt jelentkezhetett.

Mindezzel látványos ellentétet alkot a közalkalmazott értelmiség elhelyezkedése.

A (közép- és főiskolai) tanárok között ugyan még minden hatodik budapesti volt, ami megfelelt az elitképzés honi piacának számottevő, de mégsem túlnyomó fővárosi koncentrációjának: a két budapesti egyetemmel, a „nemzeti” művészeti főiskolákkal, s a nagyobb egyházak (római katolikusok, reformátusok és zsidók) itteni papképző teológiáival ekkoriban vidéken egy (a kolozsvári) egyetem, nem kevesebb mint tíz jogakadémia, öt mezőgazdasági főiskola, egy (a selmecbányai) erdő- és bányamérnöki szakfőiskola és igen nagyszámú (1910-ben összesen nem kevesebb mint 41!) papképző szeminárium állt szemben.¹⁴ A középiszkolák között viszont a fővárosban az összes 13,5 százalékát találni e korban,¹⁵ ami – ha számba vesszük, hogy itt egy-egy iskolára nagyobb diákszám is jutott, mint vidéken – ér-

¹⁴ Lásd *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 385–388.

¹⁵ Az arányt a *Magyar statisztikai évkönyv*, 1911, 330–332 adataiból számítottam ki.

telmezní engedí a „tanár” kategória még ennél is magasabb arányát. A „tanítók” aránya azonban alacsony és nagyságrendileg a budapesti népesség arányszámának pontos tükré. Ez megfelel az elemi iskolai hálózat decentralizációjának, tehát annak, hogy e korban elemi iskolát gyakorlatilag már minden községben találni.

Meglepő viszont a papság majdhogynem elenyésző budapesti jelenléte. E mögött valószínűleg többfajta fejlődési irány eredőjét lehet azonosítani. Ilyen a városi népesség szekularizációjának előrehaladottabb állapota, de ilyen lehet a vallási javak kínálatának nagyfokú merevsége is a felekezeti piacon. Egyrészt a meglévő kultikus befektetésekhez (templom, paplak) akkor is kirendeltek szolgáló személyzetet, amikor a helyi kereslet gyengülőben volt, pl. a népesség egy része elvándorolt vagy már nem járt templomba. Másrészt ott, ahol új kereslet jelentkezett – a városokban – csak igen nagy beruházások árán – pl. templomépítéssel – lehetett az egyházi szolgáltatások hálózatát megfelelő mértékben kiszélesíteni. Végül a meglévő kultikus infrastruktúra befogadó és kiszolgáló képessége mindig is igencsak képlékenynek mutatkozott. Egy-egy templomban akár csak néhány hívőnek, de tömegeknek egyaránt lehetett istentiszteletet bemutatni. Így a meglévő berendezkedések a hívők számának növekedését jó ideig el tudták viselni, az adódó új keresletet ki tudták szolgálni a személyzet létszámának megfelelő emelése nélkül. Elképzelhetően ezek a körülmények együttesen magyarázzák a papság igen csekély budapesti arányszámát a vidéki arányszámokkal összehasonlítva.

A régiók közötti aránykülönbségek már sehol sem mutatnak olyan markáns különbségeket, mint a főváros viszonylatában.

Ami a főbb gazdasági tevékenységek aktív népességének megoszlását illeti, a mezőgazdaságban igen kevés eltérést tapasztalni. A vidéki arányok mindenütt igen közel vannak a nagyrégiók népességi megoszlásához. A nagybirtokok (s így a nagybirtokosok) koncentrációja azonban már eléggé markánsan eltérő képletet mutat. E téren feltűnők az északkeleti és keleti régiók (Kelet-Szlovákia és különösen Kelet-Alföld) kiemelkedően magas nagybirtokosi arányai, míg Erdélyben ennek éppen az ellenkezőjét lehet megfigyelni.

Az ipari termelés, főként a nagyipar terén még erősebb eltéréseket találunk. Az átlagnál lényegesen magasabb ipari fejlettséget mutatnak a felvidéki nagyrégiók – mind Nyugat-, mind Kelet-Szlovákia –, míg a Dunántúl átlagos fejlettségről, s az összes többi régió viszonylagos alulfejlettségről tanúskodik. Különösen feltűnő elsősorban a Kelet-Alföld iparosodásának elmaradottsága, de valamelyest Erdélyé is, ami a mezőgazdasági szektor további túltengésének negatív megfelelője. Ezeket az összefüggéseket az ipari tisztviselők arányai eléggé hasonlóan tükrözik, a mérnökökéi azonban már nem ilyen egyértelműen. Feltűnő például, hogy Erdélyben a népességnél sokkal magasabb arányban vannak mérnökök, amire talán a fejlett helyi bányászati ipar nyújthat magyarázatot. Ennél az adatnál emlékezni kell arra a tényre is, hogy mérnökök vidéken csak kicsiny szórványokként voltak egyes régiókban jelen a fővárosban működő abszolút többség mellett: ilyen csekély vo-

lumenű, néhány száz főt kitevő szakértelmiségi csoportnál a földrajzi megoszlásban esetlegességek is látványos szerepet játszhattak, pl. akár még felmérési hibák is, vagy az, hogy néhány érintett a népszámlálás idején átmenetileg nem lakóhelyén tartózkodott és másutt került regisztrálásra.

A kereskedelmi és közlekedési hivatalnokság regionális megoszlása már sokkal szorosabban követi a népességi arányokat. Egyedül a Duna–Tisza közén tapasztalható nagyobb pozitív kilengés jelentősen magasabb arányokkal, ami talán arra mutat, hogy az ország középső régiója a többinél népességi súlyához képest valamelyest aránytalanul nagyobb közvetítő szerepet játszott a gazdaságban.

Úgy tűnik, ugyanez vonatkozik a szabadértelmiség elhelyezkedésére nézve is. Az összes régió között itt is egyedül a Duna–Tisza köze tűnik fel számottevően magas részarányaival az orvosok, ügyvédek, mérnökök, színészek és sajátosan – a budapesti túlsúly miatt – igen kicsiny számú vidéki újságíró között. Ezt azonban egyáltalán nem lehet a régió földrajzilag központi helyzetével magyarázni, hiszen a sokkal központibb fekvésű Pest-Pilis-Solt vármegyére az ilyen típusú túlreprezentáció egyáltalán nem érvényes. Viszont, s nem véletlenül, a tanárok hasonlóképp magasan túl vannak képviselve a Duna–Tisza közén. Ez inkább arra mutat, hogy a középső alföldi régió erősebben városiasodott, mint a többi, nevezetesen a többinél jóval magasabb arányban vannak itt több középiskolával rendelkező „iskolavárosok” (Szeged, Újvidék, Kecskemét), nem beszélve a sűrű kisvárosi középiskola-hálózatról. Ha a többi régióban nem találni számottevő eltérést a népesség és a szakértelmiség arányai között, ez nem vonatkozik Erdélyre. Itt a szakértelmiség egyértelműen alul van képviselve, különösen az újságírók között. Ugyanakkor Erdélyben feltűnő a tanárok jelentős túlképviseltettsége, akárcsak – valószínűleg más okokból – a mérnököké. Ez jól megfelel az erdélyi elitképzés intézményhálózatára jellemző történelmileg kialakult viszonylagos túlfelzártságnek, melyet a felekezeti konkurencia a 16. század óta táplál ebben az egyedülállóan sokfelekezetű régióban. Az erdélyi intézmények nagyságrendben (19 százalék) a honi középiskolai piacnak éppolyan nagy szegmensét foglalták el, mint a tanárok ottani aránya (21 százalék).¹⁶ Talán hasonló okokra vezethető vissza a tanárok túlképviseltettsége Kelet-Szlovákiában is, ahol az elitképzés szintén fontos közvetítő mechanizmusa volt a „lelkekért való küzdelemnek” szlovák, szász (cipszer) és magyar evangélikusok, katolikusok és reformátusok között ezen a török megszállástól megkímélt, de a reformáció és ellenreformáció harcainak erősen kitett területen.

Utoljára maradt a papi és tanítói „kisértelmiség” területi elhelyezkedésének vizsgálata. Míg a tanítói kar megoszlása mindenütt elég pontosan követi a népességi megoszlást, ami nagyságrendileg jól megfelel az iskolai kereslet és kínálat helyi megjelenésének – az egyetlen nagyobb pozitív elhajlást itt is éppen a kelet-szlová-

¹⁶ *Magyar statisztikai évkönyv* 1901, 302–305.

kiai régió mutatja –, addig a papi népesség regionális képlete már sokkal nagyobb kilengéseket rejt magában. Ezek között kiemelkedik a nyugati és középső régió (benne Pest-Pilis-Solt vármegye, s ahogy fentebb láttuk, Budapest) markáns alulképviselettsége (a Duna–Tisza közén a papság aránya a népességi arány felét sem éri el), ezzel szemben áll Kelet-Szlovákia, de főképp Erdély rendkívüli „klerikális sűrítettsége”. Márpedig a két utóbbi régió az ország felekezeti legmegosztottabb területe volt. Itt a nyugati kereszténységnek a reformáció óta kialakult sokféleségéhez (római katolikusok, evangélikusok, reformátusok, unitáriusok) sajátosan kapcsolódtak a keleti típusú ortodox zsidó közösségek (haszidok, rabbinikus ortodoxok, „status quo ante” hitközségek) és a keleti keresztények szintén egymástól elkülönülő, s gyakran egymással szembenálló egyházai (az „uniátus” görög katolikusok és a pravoszlávok). Talán mindennek az etnikai különállást is jórészt leképező felekezeti változatosságnak az eredményeként alakult ki a papi csoportok különleges erdélyi túlképviseletettsége a helyi értelmiségben, hiszen a vallási másság fenntartásának igénye állandósította a felekezeti szembenállás állapotát, mely különösen az azonos nemzetiségi csoportokból rekrutáló egyházak között – ilyenek leginkább a nyugati keresztények voltak – élezte ki a lelkekért való versengés szellemét és gyakorlatát („elkeresztelések”, vegyesházasságok tiltása stb.). Mindez nagyszámú és elkötelezett papi személyzetet kívánt, ami magyarázni enged a papság viszonylagos „túltengését” az erdélyi szakértelmiségben.

Végül, globális jelzés gyanánt, a fizetőképes elitcsoportok helyi súlyára nézve lehet értékelni a női házicselédség regionális elhelyezkedésének adatait (3. táblázat 6. sor). Budapest több mint háromszoros túlképviseletettsége (a kereső lakossághoz képest) itt is megnyilvánul, de ez az arány tulajdonképpen mérsékeltnek tekinthető a legtöbb nagyobb értelmiségi és „önálló” foglalkozási csoport számarányához képest, melyek a cselédség legfőbb potenciális foglalkoztatói lehetnek. A régiók viszonylatában az eltérések itt is csekélyek, bár feltűnő, hogy az ország délkeleti fertálya mellett (Erdély és a Tisza–Maros szöge) a Dunántúl is, sőt Pest-Pilis-Solt vármegye is az erősebben cselédet „küldő” semmint a cselédet „fogadó” régiók között szerepel, míg az északi régiók és a Duna–Tisza köze egésze inkább „fogadó” régió. Bár a cselédtartás igen fontos társadalmi státusz-szimbolikus jelentőséggel bírt a feudalizmusból kiemelkedő társadalom elitrétegeiben, nem szabad elfelejteni, hogy az érintett jórészt szegényparaszti háttérű női munkaerő olyan olcsó volt, hogy a cselédtartás még a középosztályok legalsóbb rétegeiben (a kisiparosoknál és kiskereskedőknél, a három szobásnál kisebb lakásban élő „jobb” városi családoknál, vagy a tanítói és papi „kisértelmiségben”) is nem ritkán fordult elő. Egy itt nem megkísérrelhető pontosabb elemzésben a cselédek előfordulásának regionális arányai ezek elhelyezkedésének függvényében is értelmezhetők lehetnek.

Eddigi megállapításainkat hasznosan egészítik ki, ha lényegesen nem is módosítják, a különböző értelmiségi foglalkozások növekedésének adatai az utolsó előt-

ti századfordulón, melyeket a 4. táblázat foglal össze. A táblázat nagyobbik része viszonyszámokból áll, melyek az 1910-es helyzetet tükrözik 1890-hez hasonlítva. Ezekből jól kiolvasható az értelmiség növekedésének egyszerre alkalmazási szektorok és nagy régiók szerinti dinamikája a dualista kor végén.

4. táblázat: Az értelmiség fejlődése 1910-re nagyrégiók és tevékenységi ágak szerint viszonyszámokban* (1890 = 100)

	Nyugat-Szlovákia	Dunán-túl	Duna-Tisza-köze**	Pest-Pilis-Solt Bp. nélkül	Budapest	Kelet-Szlovákia	Tisza bal partja Kelet-Alföld	Tisza-Maros-szöge	Erdély	Összesen	N 1910
Östermelés	98	91	92	101	148	88	101	88	100	95	11 240
Bányászat, ipar, keresked., hitel	233	216	230	480	336	236	258	199	260	273	106 099
Törvényhozás, közigazgatás	151	151	137	231	185	167	157	150	168	162	41 644
Igazságszolgáltatás	139	123	146	222	205	158	182	167	198	166	25 557
Egyházak	105	111	117	142	115	105	111	117	99	109	21 025
Tanügy	136	144	176	218	251	147	165	162	147	164	56 399
Egészségügy	134	130	150	180	211	140	150	151	141	149	25 092
Irodalom, tudomány, művészet, más	149	156	208	313	311	187	217	184	137	219	12 071
Összes értelmiség	149	145	164	254	274	155	167	158	158	219	299 127
Értelmiség keresőkből 1890	2,4	2,2	2,4	2,2	10,9	2,6	2,3	2,1	2,2	2,7	167 767
Értelmiség keresőkből 1910	3,1	2,9	3,3	3,8	14,8	3,5	2,5	2,8	2,9	3,9	299 127
Nők 1910, szabadértelmiség, közalkalmazottak	23,5	27,8	19,8	22,8	26,1	20,8	22,0	19,8	16,4	21,8	54 726
Nők 1910, magángazdasági értelmiségben***	14,8	18,5	16,9	17,2	21,0	15,0	16,3	18,1	16,7	18,2	21 600

* A véderónél alkalmazottak nélkül.

** Pest-Pilis-Solt nélkül

*** Mezőgazdaság, erdészet és szénégetés, bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel, közlekedés.

Forrás: *Magyar statisztikai közlemények* 56, 58–133, 381–383, 492–601, *Magyar statisztikai közlemények* 27, 194–195.

Az első két számsor összesíti a magángazdaságban tevékenykedő értelmiség állományának változásait. Nem kívánnak sok külön értelmezést a 4. táblázat utolsó előtti oszlopában található összegző adatok arról, hogy a mezőgazdaságban aktívák száma kissé csökkent a századfordulón a többi szektor előnyére. A sajnos csak összesítve meglévő egyéb gazdasági tevékenységek adatai szerint ugyanis a bányászatban, az iparban, a kereskedelmi és hitelszektorban valamint a közlekedésben közel háromszorosára nőtt a nem fizikai dolgozók száma.

A mezőgazdaság kapitalizálódása ugyan tovább haladt előre ezekben az években, amit jól illusztrál a nagybirtokosok és nagybérlők számának növekedése,¹⁷ míg maga az őstermelésben aktív népesség száma erősen csökkenő tendenciát mutatott.¹⁸ De a folyamatban elsősorban részt vevő földbérlő befektetők valószínűleg jórészt maguk kezelték bérelt birtokaikat s ez elképzelhetően csökkenő számú tisztviselő (gazdatiszt) részvételét igényelte. A korábbi dzsentri és kismemesi birtokok tönkremenetelével fokozódó birtokkoncentráció szintén csökkenthette a mezőgazdasági tisztviselők rétegét, hiszen ugyanaz a gondnok, ispán vagy tisztartó leggyakrabban az esetenként több felszámolt kisbirtokból összeálló nagyobb birtokot is képes volt vezetni. Mindenesetre, míg 1890-ben az őstermelésben aktív értelmiség az egész magángazdasági értelmiség közel negyed részét képviselte, 1910-re már a magán-szektor tizedét sem érte el. A csökkenés hasonló nagyságrendű volt a Dunántúlon és a Duna–Tisza közén (Pest-Pilis-Solt kivül), mint Kelet-Szlovákiában vagy a Tisza–Maros szögén, míg egyebütt a vidéki agrárértelmiség számai inkább stagnáltak. A régiók közötti eltérések tehát nem számottevőek. Közöttük ismét csak Budapest válik ki az ottani őstermelő értelmiségiek látszólag nagymértékű szaporodásával. Ez a korábbi létszám feléhez közelítő emelkedés azonban igen kicsiny tömegű – az összes fővárosi aktív lakos 1 százalékát alig meghaladó – csoportot érintett, s talán leginkább a megnövekvő városi igényeket kiszolgáló kertészgazdaságok peremkerületekben való kifejlődésének tudható be.

Az agrárintelligencia számszerű stagnálásával, érthetően, szemben állt a többi magángazdasági szektorban aktív nem fizikai dolgozó számának dinamikus növekedése. Ez minden régióban igen kevés szórással majdnem egységesnek mondható, hiszen mindenütt húsz év alatt legalább megduplázódott az értelmiségben aktív csoportok száma, kivéve a főváros körzetét: itt ugyanis a növekedés több mint háromszoros (Budapesten) vagy egyenesen több mint négyszeres (Pest-Pilis-Soltban) volt. Ezekből a számokból kirajzolódik a honi kapitalizmus főbb ágainak fejlődési dinamikája, mely – mint ez már az előző táblázatok adataiból is kitűnt – egyértelműen a fővárosra és annak környékére koncentrálódott.

Eléggé eltérő és szektorokként is erősen változó fejlődésre utalnak a többi működési terület értelmiségének adatai 1890 és 1910 között. Az egész értelmiség fejlődési dinamikája (4. táblázat, 9. sor) az eddig megfigyelt dichotóm képletnek felelt meg, szembeállítva az összességében sokkal gyorsabban modernizálódó fővárosi és főváros környéki régiót (Pest-Pilis-Solt vármegye) az összes többivel. Ez utóbbiakban az értelmiségi népesség mintegy felével nőtt mindenütt, míg a főváros környékén két és félszeresen vagy közel háromszorosan. Ez gyakorlatilag azt je-

17 1900 és 1910 között a 100 hold feletti birtokosok és bérlők száma 5 százalékkal emelkedett. Cf. *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása az anyanyelvvel és a hitfelekezettel egybevetve.* (Kézirat gyanánt), Budapest 1906, pp. 96–97, 104–105, 112–113 és *Magyar statisztikai közlemények* 56, pp. 441, 449, 457.

18 1900 és 1910 között az agrár népesség száma 6 százalékkal csökkent. Forrás: mint az előző jegyzetben, *A magyar szent korona...*, pp. 32–33 és *Magyar statisztikai közlemények* 56, p. 337.

lentette, hogy a vizsgált húsz év alatt minden szektor értelmisége jelentősen, de nagyon egyenlőtlenül szaporodott. Ezeknek a szektorok szerinti eltéréseknek az értelmezése azonban igen nehéz, mert a működési területek felépítése eleve több-fajta közületi vagy fél-közületi pályalehetőség logikájának felelt meg. Konkrétan tulajdonképpen négyfajta logika érvényesüléséről lehetett szó, melyek igencsak eltérő társadalmi súlyú és volumenű szakmai csoportokat jellemeztek.

Mindenekelőtt a közületi szektornak arról a részlegeiről kell szót ejteni – ilyen volt a törvényhozás, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás –, amelynek értelmisége majdnem kizárólag (talán csak az ügyvédek és ezek alkalmazottjai vagy tanoncai – ügyvédbojtárjai – kivételével) köztisztviselői vagy közalkalmazotti státust élvezett, tehát az államtól vagy a helyi (megyei, városi) hatóságoktól függött, illetve egyenesen közhatóságok alkalmazásában állt. Az ilyen állások szaporítása természetesen a közhatóságok döntési körébe esett. Nem véletlen, hogy globálisan a vizsgált két évtizedben a két nagy értelmiségi szektor (a törvényhozás e korban mindössze kétszáz főt – 1910-ben 185 férfit és 17 nőt – foglalkoztatott)¹⁹ majdnem pontosan azonos mértékben fejlődött (100-tól 166 illetve 162 viszonyszámmal). Ezeknek a fejlesztéseknek az igen számottevő regionális szóródását minden bizonnyal az érintett intézményhálózat helyi fejlettsége és a kiszolgálandó népesség számának változásai együttesen határozták meg. Így érthető, hogy Budapesten mindkét hálózatban az átlagnál erőteljesebb volt az expanzió, de nem sokkal magasabb, mint egyes más régiókban. A leggyorsabban fejlődő régió mindenképp Pest-Pilis-Solt volt. Figyelemre méltó, hogy az anyaország adminisztrációjához csak 1867 után csatlakozó Erdélyben mindkét szektorban, de főként az igazságszolgáltatásban, az országos átlagot lényegesen meghaladta a csatolt értelmiségi csoportok számának gyarapodása.

A második nagyobb szektor, mely megkülönböztetést érdemel, a tanügyet és az egészségügyet foglalja magában. Mindkettő – bár különbözőképpen – „fél-közületinek” minősíthető.

Jellemző ugyanis, hogy mindkettő részben állami illetve helyhatósági fejlesztéseknek, iskolaépítésnek illetve kórházi beruházásoknak és az idevágó szakértelmiségi állások részlegesen közületi finanszírozásának köszönheti fejlődését. A két szektor működési elveit mindig törvényes keretek között az állam határozta meg. Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy itt a közületi jelleg a korszak alatt mindig csak részleges maradt, különösen az egészségügyben. Az iskolafenntartók túlnyomó részét továbbra is az egyházak szolgáltatták, sőt a felekezeti iskolákban még ezek személyzetét is, míg az egészségügy nagyobb részt magánpiaci alapon működött. Az orvosok, sebészek, állatorvosok nagyobb részt, a gyógyszerészek és szülésznők majdnem kizárólagosan mint egyéni magánvállalkozók tevékenykedtek, bár a hatóságok által elég szigorúan megszabott feltételek mellett, mely utóbbiak közé tar-

¹⁹ Lásd *Magyar statisztikai közlemények* 56, p. 675.

tozott az állam által elismert diplomák birtoklóinak szakmai monopóliuma. Ennek következtében a tanügy erősen a közületi és az egyházi szerepvállalás és befektetések függvénye volt, amit egyébként mintegy képletesen igazol az a tény, hogy a tanügyben dolgozó értelmiség szaporodása (100-ról 164-re) azonos volt az előbb tárgyalt túlnyomóan állami szektorok expanziójával. Az egészségügyé már sokkal szerényebb fejlődést mutat fel (100-ról 149). Az egészségügyi szektor sokkal inkább a fizetőképes kereslet függvényének tekinthető, hiszen az orvosok elsősorban ott telepedtek meg, ahol pacientúrát találtak, s csak másodsorban ott, ahol a kórházi infrastruktúra lekötötte őket, mely utóbbi az előbbivel – a városokban – persze jórészt egybeesett. Azt kell megállapítanunk, hogy ez az így kialakuló kínálat, azaz az egészségügy felé irányuló szellemi és anyagi befektetések bővülése kissé elmaradt a többi értelmiségi szektoré mögött.

E két különbözőképpen „félközületi” szektor értelmiségének regionális elhelyezkedése részben nagyon hasonló, amennyiben mindkettőben kiemelkedő a fővárosi és a Budapest környéki (Pest-Pilis-Solt) részlegek kiemelkedően gyors expanziója valamint Erdély, a Dunántúl és Nyugat-Szlovákia átlagosnál lassabb fejlődése. A tanügy viszonylatában azonban az egész központi régió (Duna–Tisza köze) a leggyorsabban fejlődő területek közé tartozott, ami az egészségügyre nem volt jellemző. A tanügyi személyzet ottani expanziója – ahogy ezt a 3. táblázat bemutatja – főképp a közép- és főiskolai hálózat itteni koncentrációjának következménye lehetett. A Kolozsvári Egyetem, a Selmecbányai Bánya- és Erdőmérnöki főiskola, a mezőgazdasági akadémiák és néhány jogakadémia valamint a papi szemináriumok többsége mellett lényegében az egész korabeli felsőoktatás a fővárosban tömörült. A két budapesti egyetem személyzete sokszorosan meghaladta a vidéki intézményekét. De a középiskolai szektor fejlődése is sokkal gyorsabb volt a közép-magyarországi régióban, ahol a dualista korban újra városiasodó régebbi városhálózat legkisebb települései is ekkoriban jutottak középiskolához.

A harmadik, sajátos logikával működő szektor az egyházi szolgáltatásoké. Ez, bár szigorú értelemben nem közületi intézmények működtetik, szintén fél-közületinek minősíthető. A „bevett” egyházak ugyanis állami támogatással egyrészt más szektorok közületi funkcióinak ellátásában is részt vettek (pl. kórházak, árvaházak, iskolák, idősek otthonai stb. fenntartásával, anyakönyvezéssel).²⁰ Másrészt még bizonyos hitbéli javak szolgáltatása is tulajdonképpen közületi szerepkör volt, hiszen például az egyházakba való beiratkozás állampolgári kötelezettség maradt²¹ (ha a vallásgyakorlás ténylegesen már nem is) ebben az alulszekularizált társadalomban, melyben csak elkezdődött (éppen az 1894–96 évek egyházpolitikai törvény-

20 Mint ismeretes, 1895-ig, a kötelező állami anyakönyvezés bevezetése előtt ezt a funkciót teljesen az egyházközségi hivatalok látták el. 1895 után a tovább vezetett egyházi anyakönyvezés már önkéntes jellegűvé vált.

21 Kivéve a külön kérvényezendő „felekezeten kívüli” státust megszerzőknél. A vallás (vagy esetlegesen a „felekezeten kívüliség”) a régi rendszer legvégéig anyakönyvi adat maradt, beleértve az iskolai anyakönyveket is.

hozásával) az állam és az egyházak elválasztásának hosszú s teljesen talán még ma sem lezárt folyamata. Az egyházak értelmiségi pályáit mindig az érintett felekezeti intézményrendszer szabályozta s a fejlesztéseket is maguk az egyházi hatóságok szervezték. A 4. táblázat adatai csak megerősítik a 3. táblázatban megfigyelteteket a papságra vonatkozólag. Az egyházi értelmiség csak lassan, még a népesség növekedésétől is lényegesen elmaradva szaporodott a századfordulón (hiszen a népesség-növekedés a vizsgált húsz év alatt meghaladta a 20 százalékot).²² Ennek a fokozatos, lassú elvilágosiasodásnak is értelmezhető változásnak regionális kilengései nem voltak számottevőek. Budapesten, ahol talán legmarkánsabban nyilvánult meg ez a világiasodás, az egyházi értelmiség viszonzyszámainak erősödése (100-ból 115) egyre kevésbé követte a népességfejlődést (ami 100-ból 179-re alakult viszonzyszámokban). Erdélyben – ugyan egyedülállóan a régiók között – még számszerűleg is csökkent kissé a papi személyzet, ami valószínűleg egy hosszú távon érvényesülő trendfordulásnak felelt meg: leálltak a szekularizáció hatására a felekezeti sokszínűség kiváltotta kompetíciós helyzet által kiváltott túlfejlesztések. Egyedül Pest-Pilis-Solt vármegyében látszik úgy, mintha az egyházi személyzet expanziója (100-ból 142-re) erőteljes lett volna: a népesség azonban még ennél is jobban nőtt (100-ból 150-re, viszonzyszámokban),²³ tehát az adatok még itt is a világiasodás irányába mutatnak.

Végül, negyedik szektorként, eléggé sajátosan alakult a kulturális és tudományos alkotó vagy az ilyen intézményeket kezelő személyzet létszámának fejlődése: Ezt részben az egyéni életutak és a nehezen objektíválható életrajzi esetlegességek sokasága határozta meg (szakiskola elérhetősége, egy művésszel vagy tudóssal való személyes kapcsolat, a családban kialakult művelődési hagyományok stb.), valamint a művészeti, irodalmi, zenei és más kreatív szabadértelmiségi piacok elhelyezkedése a társadalmi-földrajzi térben. Ez utóbbira mindenesetre a többi értelmiségi piacnál is láthatólag sokkal nagyobb városi koncentrálttság tűnt jellemzőnek. Ezt képezte le mindenekelőtt a többi szektorénál sokkal nagyobb fővárosi illetve közép-magyarországi túlsúly, mely Pest-Pilis-Soltra és az egész Duna-Tisza közére kiterjedt, s ami a századforduló évtizedeiben csak fokozódott. Nehezebb értelmezni a regionális fejlődés ütemének szintén a többi szektort lényegesen meghaladó más egyenlőtlenségeit. Míg Erdélyben ez a kreatív szabadértelmiség a vizsgált húsz év alatt alig egy harmadával bővült, addig Kelet-Szlovákiában vagy a Tisza-Maros szögén is majdnem megduplázódott. Itt is csak további részletesebb elemzések segítségével remélhetünk megnyugtató értelmezést.

A 4. táblázat 10. és 11. sorában a századfordulós évtizedek kezdő és végző évében mértem az egész értelmiség súlyát a régiók aktív népességében. Ezek az adatok tulajdonképpen az előbbieket más módon készült összefoglalását képezik. A fővárosi körzet és a vidék közötti egyenlőtlenségek természetesen ezekből a számokból is markánsan kiolvashatók, de a régiók között megfigyelt különbségek belőlük kis-

²² A Magyar statisztikai közlemények 27, 87 és ua. 64, 57 adatai szerint.

²³ Magyar statisztikai közlemények 27, 87, ua. 64, 100–101.

sé módosítva kerülnek ki. Bár Erdély itt is az értelmiséggel leggyengébben ellátott régiók között szerepel mind 1890-ben, mind 1910-ben, a viszonylag legkisebb értelmiséget felmutató régiók mégis a Tisza–Maros szöge és a Kelet-Alföld. Ezzel szemben Pest-Pilis-Solt – szerény kezdeti adottságok után – a legmagasabb értelmiségi számaránnyal rendelkező kistérséggé küzdötte fel magát, minden bizonnyal a főváros e téren is kiugróan gyors fejlődésének függvényében. Bár Budapest és a vidék közötti eltérés a korszak végén is kiugró, a vizsgált húsz év alatt ez a diszkrépancia a korábbihoz képest valamelyest enyhült.

Végül kíséreljük meg értelmezni a 4. táblázat utolsó két sorát, mely az értelmiségben szereplő női munkaerő regionális elhelyezkedését mutatja be 1910-ben egyrészt az ún. közalkalmazotti és szabadértelmiségben, másrészt a magángazdaságban alkalmazottak (magánhivatalnokok) között. Kétségtelenül alacsony számarányokról van itt csak szó. A nők benyomulása az értelmiségbe, tudjuk, éppen csak megkezdődött ekkoriban Magyarországon. Ennek első állomásait az képezte, hogy a művészképzőkben már ezek megalakulásától (így az 1870-es illetve az 1880-as évektől) fogva, de a tudományegyetemek bölcsész és orvosi karán (a többin nem!) 1895-től nők is tanulhattak és a századfordulón megindult az érettségit nyújtó lányképzőiskolák hálózatának kiépítése. Az is nyilvánvaló azonban, hogy ez a női értelmiség legtöbbször nem a férfiakéval egyenlő szakmai színvonalú (és hasonlóan dotált) állásokat foglalt el, hanem inkább az értelmiségi kiegészítő személyzet sorait gyarapította (hiszen az állandósított titkárnők vagy gépíróknak sem „fizikai dolgozónak” vagy „segédszemélyzetnek”, hanem implicite „értelmiséginek” számítottak). Sajnos egyelőre nincs pontos adatunk az értelmiség nemek szerint bontott belső szakmai szerkezetére nézve. A rendelkezésre álló globális információ mindenesetre tisztázni engedi, hogy a nők elhelyezkedésének gyakorisága messze elmaradt a magángazdaságban a közhivatalnoki illetve szabadértelmiségi pozícióké (mint az orvosiak) mögött, különösen ha a 4. táblázat utolsó oszlopának nyers számaikat vesszük tekintetbe: 1910-ben az összes értelmiségi pozíciót elfoglaló nőknek alig több mint negyede tevékenykedett a magángazdaságban. A regionális eltérések itt is szignifikánsak, de távolról sem olyan számottevőek, mint egyebütt. Budapesten ugyan itt is átlag feletti az idevágó számarányok, de a közszolgálati és szabadértelmiségben a Dunántúlon a nők részvételi aránya még magasabbnak bizonyult. Egyedül Erdélyben voltak a nők mindkét szektorban majdnem az összes régiónál kevésbé képviselve, de a Kelet-Alföld, sőt a Pest megyén kívüli Duna–Tisza köze is a többinél gyengébben szerepelt e téren.

Egy részletesebb és értelemszerűen sokkal terjedelmesebb kutatásban érdemes lenne legalább négyfajta vizsgálat hozzájárulással kiegészíteni mostani eredményeinket. Egyrészt jó lenne mindkét táblázatot a meglévő forrás megye- illetve városros adataival bemutatni. Ebből előtérbe kerülnének az iskolázottságban kifejezett modernizációs szintkülönbségek pontosabb helyi dimenziói megyék és az államgépezet városi központjai szerint, s nem csak a társadalomszerkezetüket illetően

mindig voltaképp nagyon heterogén nagyrégiókban, melyekben igen szignifikáns kisebb területek közötti egyenlőtlenségek mosódhatnak össze.

Másodsorban érdekes lenne az itteninél pontosabban összehasonlítani az értelmiségen kívüli csoportok iskolázottságára vonatkozó eredményeinket a tulajdonképeni szakértelmiség területi megoszlásával tevékenységi területek szerint. A fenti vizsgáldások is mutatják, hogy a szakértelmiség területi képlete egyáltalán nem ugyanazt mutatja minden szempontból, mint a rajta kívüli iskolázott népességé. Az orvosok területi elhelyezkedésében például jól azonosítható a „nyugat–keleti lejtő”,²⁴ míg a nem értelmiségi népesség általános iskolázottságában – láttuk – egyáltalán nem. Ugyanez más értelmiségi foglalkozásokban és az általános iskolázottsági szintben – ezt részben megfigyelhettük – igen eltérő konfigurációk formájában jelenik meg. Mindezt érdemes lenne többek között az iparosítás, a városiasodás, a Monarchia fejlettebb régióival való cserekapcsolat vagy a régiók szerinti be- és vándorlási mozgalom dinamikájának jelzéseivel is összevetni.

Harmadsorban nagyon fontos lenne a fejlődés időbeli dinamikájának további elemzése. Fel lehetne használni erre nézve – mint fentebb is – a nagymagyarországi területre valamelyest már az 1890-es és (sokkal jobban) az 1900-as népszámlálás részletes adatait az iskolázottsági szintek és az értelmiség területi elhelyezkedésére nézve, de tovább is vinni az ilyen elemzést a trianoni területekre nézve is, hiszen az 1920-as és az 1930-as népszámlálások az itt tárgyalt összefüggésekre is pontos felmérési adatokat nyújtanak. Ezeket az egészben maradt megyékre és az ottani városokra nézve közvetlenül össze lehetne hasonlítani az 1919 előtti területen megállapítottakkal és tisztázni, hogy folytatódta-e és mennyiben a korábbi fejlődési irányok.

Végül különösen heurisztikus szellemi kaland lenne az igazolt műveltség helyi szinteltéréseinek tételes összehasonlítása a gazdasági, társadalmi és intellektuális modernizáció egyéb jelzéseivel, mint például magának az iskolai hálózatnak a territoriális elhelyezkedése, az iskolákon kívüli kulturális infrastruktúra (színház, könyvtár, sportlétesítmények, zenetermek stb.) területi szerkezete, a városiasodás és a szolgáltató és ipari termelés mértéke, a múlt század elején már beinduló „demográfiai átmenet” előrehaladottsága, nem beszélve a népesség felekezeti és nemzetiségi összetételének Magyarországon olyan perdöntő adatairól, melyekre már a fentiekben is történtek (itt elkerülhetetlenül sommás) hivatkozások. Ezek elemzésének tükrében ismét érdemes lesz feltenni a korábban többször érintett kérdést, hogy melyek a modernizációs indikátorok konvergenciáinak és részleges eltéréseinek legfőbb társadalomtörténelmi eredői.

KARÁDY VIKTOR

²⁴ Felméréseim szerint az orvosi piac 1914-es állapotát tekintve például egyértelmű, hogy az óriási budapesti túlsúly mellett (a lakosság 4,8 százalékát az orvostársadalom kerek negyede szolgálta ki), egyedül a Dunántúlon és a Duna–Tisza közén haladta meg az orvosok számaránya az ottani népességét.